

TUVACADA ZARF-FİİL CÜMLELERİNİN SÖZ DİZİMİNE DAİR

İbrahim Ahmet AYDEMİR*

Özet

Bu makalede, Tuvacada zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel yapıları ile söz dizimsel konumları ayrıntısıyla ele alınmaktadır. Bilindiği gibi zarf-fiil cümleleri, söz dizimsel açıdan bir üst cümleye bağlı olan ve çoğunlukla zarf işlevinde kullanılan bağımlı cümle tipini oluşturmaktadır. Bu makale kapsamında hem standart Tuvacadaki hem de onun bir ağız olan Altay Tuvacasındaki zarf-fiil cümleleri bu açıdan ele alınıp incelenmektedir. Bu araştırmayla, Sibiry Türk dillerinden biri olan Tuvacada çok yaygın olarak kullanılan zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel bir betimlemesini yapmak istedik, zira zarf-fiil cümleleri genelde morfolojik bir temelde irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Tuvaca, Altay Tuvacası, Tuvacanın söz dizimi, zarf-fiil cümleleri

Abstract

This essay deals with the word order and the syntactical structure of adverbial clauses in Tuvan language. Adverbial clauses are dependent on the main clause and mostly from subordinate clauses fulfilling the function of an adverb. Within this essay adverbial clauses will be delineated for both the standard Tuvan and Altai Tuvan language, which is considered as a Tuvan dialect. With this research we wanted to give an overview of the syntax of adverbial clauses, which have generally been analyzed with respect to a morphological basis so far, in the Siberian Turkic language Tuvan.

Key words: Tuvan language, Altai Tuvan, Tuvan word order, adverbial clauses

Giriş

Bu makalenin konusunu, Tuvacada zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel analizi ve betimlemesi oluşturmaktadır. Burada *zarf-fiil cümlesi* terimi, söz dizimsel açıdan bir üst cümleye bağlı olan ve çoğunlukla zarf (belirteç) işlevi üstlenen *bağımlı cümle*

* Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

tipi anlamında kullanılmaktadır.¹ Tuvacada zarf-fiil cümleleri, basit yapılı zarf-fiil işaretleyicileri (-(*X*)*p*, -*GAş*, -*sA*, -(*y*)*A*...-(*y*)*A*) ile olduğu kadar birleşik yapılı zarf-fiil işaretleyicileri (-*GAndA*, -(*X*)*rda*, -*GAndAn songa:r*) ile de kurulmaktadır ve oldukça da yaygın olarak kullanılmaktadır. Hangi zarf-fiil işaretleyicisiyle kurulursa kurulsun, temel işlevleri belirteç olan bu cümlelerin tümü, zarf-fiil cümlesi olarak ele alınıp değerlendirilecektir. Zira bu makalede *zarf-fiil cümlesi* tanımlaması morfolojik değil, söz dizimsel ve işlevsel bir temele dayanmaktadır.

Zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel yapısı betimlenirken, öncelikle bu tür cümlelerdeki öğelerin sıralanışı ele alınacak, daha sonra bu cümlelerin bağlı oldukları üst cümlelere göre aldıkları söz dizimsel konumlar etraflıca incelenecektir. Zarf-fiil cümlelerinin bu tür bir incelemesi, hem standart Tuvacada² hem de onun bir ağız sayılan Altay Tuvacasında yapılacaktır. Altay Tuvacası, bugünkü Moğolistan'ın en batı noktasında yer alan *Bayan Ölgii* ilinin *Cengel* kasabasında yaşayan Tuva Türkleri tarafından konuşulmakta olup başta fonetik yapı olmak üzere, morfolojik ve söz dizimsel açıdan da standart Tuvacadan ayrılmaktadır.³ Bu makaledeki analizlerde ve açıklamalarda kullanılan Altay Tuvacası örnekleri, Erika Taube'nin folklorik ve etnografik amaçlarla bölgeden derlediği metinlerden alınmıştır.⁴ Bunun yanında standart Tuvacadan da örnekler vermek suretiyle konu daha geniş bir bağlamda irdelenmek istenmiştir. Standart Tuvacadan alınan örnekler [Stu.] ile, Altay Tuvacasından alınan örnekler ise [Atu.] ile işaretlenmiştir.

Bu çalışmanın teorik arka planını, esas itibariyle Johanson'un Türkçede zarf-fiiller ve zarf-fiil cümleleri (Konverbien, Gerundien) üzerine yaptığı değişik araştırmalar oluşturmaktadır (1977, 1990, 1991, 1992a, 1992b, 1996, 1998). Bunun yanında evrensel ölçekte yürütülen dil bilimsel çalışmaların ve dil bilimsel Türkolojinin son verileri de analiz değerlendirmelere dâhil edilmiştir.

1. Kuramsal Temeller

Bu makalede *söz dizimi* terimi, öncelikle cümlenin temel öğelerinin söz dizimsel düzlemde dizilişi anlamında kullanılmaktadır (Alm. *Wortstellung*, Ing. *word order*). Ayrıca bu terim, cümledeki öğelerin sıralanışının yanında, değişik cümle tiplerinin birbiriyle olan söz dizimsel bağlantılarını da ifade etmektedir. Türkçede cümlelerin temel öğeleri olan *özne*⁵, *nesne* ve *eylem (yüklem)* normalde *özne-nesne-eylem [yüklem]* (ÖNE) sıralanışında karşımıza çıkar (Johanson 1998: 58). Burada “normal” ifadesiyle anlatılmak istenen, kurallı cümlelerdeki söz diziminden başkası değildir. Nitekim literatürde “kurallı cümle” olarak tarif edilen cümle tipinde, öğelerin dizilişi genelde bu şemayı yansıtmaktadır.

Ancak Türkçede bu ÖNE sıralanışından sapmaların görüldüğü cümleler de vardır

- 1 Bu tür cümleler için literatürde *zarf cümlesi*, *ulaç cümlesi*, *zarf işlevli yan cümle*, *filimsi*, *cümlemsi* gibi değişik terimler de kullanılmaktadır.
- 2 Standart Tuvaca, Rusya Federasyonu'na bağlı Özerk Tuva Cumhuriyeti'nin resmî yazı dili anlamında kullanılmaktadır.
- 3 Altay Tuvaları ve Altay Tuvacası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taube 1996 ve Aydemir 2009.
- 4 Taube'nin derlediği metinlerin yer aldığı ilk cilt, *Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel /Westmongolei)*: *Kleine Formen* adıyla Şubat 2008'de Harrassowitz yayınevinde yayımlanmıştır.
- 5 Burada *özne* terimi *ilkeyeyen* (first actant) anlamında kullanılmaktadır, yani yüklemde ifade edilen olayı/hareketi/olguyu/durumu üstlenen ve yüzey yapıda ifade edilen cümle ögesi anlamındadır.

ve bunlar bugünkü nesir dilinde de yaygın olarak kullanılmaktadır.⁶ Ögeleri ÖNE dizilişinde bulunmayan, diğer bir ifadeyle yüklemi sonda bulunmayan cümle tipi, literatürde “devrik cümle” (inversiver Satz) olarak bilinmektedir. “Devrik cümle” tipinin “doğru ve kabul edilebilir” olup olmadığı konusu, Türkiye’de çok uzun yıllar değişik platformlarda tartışılmış ve çoğunlukla da politik ve bilimsel olmayan yaklaşımlarla ele alınmıştır. Türkiye’de bu cümle tipi, genelde solcu aydınların ve yazarların kullandığı bir üslup olarak görülmüş, bazılarınca ise Türkçeye yabancı olan bu tarza karşı büyük bir mücadele sürdürülmüştür. Ancak her şeye rağmen “devrik cümle”, son yıllarda bir üslup biçimi olarak yerini sağlamlaştırılmıştır (Erdal 1999: 54). Aslında burada önemli olan husus, kurallı cümle söz dizimi olan ÖNE’nin niçin değiştiği meselesidir. Kanaatimizce kurallı cümle söz diziminden sapma olarak değerlendirilen devrik cümleyi, Abraham’ın (1994: 237) da vurguladığı gibi, “konuşmadaki pragmatik öncelik” bağlamında açıklamak mümkündür. Buna göre konuşmacı, “konu” (Thema) önce, “yorum” (Rhema) ise sonra gelecek biçimde bir sıralama tercih etmektedir. Bunu Türkçe açısından yorumlarsak, “konu”nun cümlelerin başında yer aldığını ve konuşmacı açısından “bilinen bir bilgi”yi içerdiğini belirtmemiz gerekir. Genelde “yorum” terimiyle Türkçeye aktarılan *Rhema* ise, bu “konu”yu takip eden ve dinleyici için “yeni olan bilgi” anlamına gelmektedir.⁷

Dil bilimsel Türkolojiyi yakından ilgilendiren *devrik cümle* konusu, yapılan birçok araştırmada değişik açılardan ele alınmıştır (Johanson 1977, 1991, 1992b; Erdal 1999 gibi). Yapılan bu araştırmalar gösteriyor ki, Türkçede ÖNE dizilişinin olduğu kurallı cümleler ne kadar “doğru” ve “kabul edilebilir” ise, bu dizilişten sapmaların (mesela NÖE, ENÖ ve EÖN) olduğu cümleler de o kadar “doğru” ve “kabul edilebilir”dir. Dolayısıyla kurallı olmayan cümlelerdeki öğelerin dizilişini, salt konuşma diline yaklaşımla izah etmek mümkün değildir. ÖNE’den belli sapmaların görüldüğü bir sıralama aslında, Johanson’un dile getirdiği *bildirme perspektifi* (Mitteilungsperspektive) ile alakalı bir husustur (bk. Johanson 1977: 1191). Yukarıda değindiğimiz “konuşmadaki pragmatik öncelik”e benzeyen bu yaklaşıma göre öğeler, *bidirişim* (kommunikativ) açısından taşıdıkları değere göre sıralanmaktadır. Türkçede cümlelerin en başında, “konuşma konusu” (topic) pozisyonu yer alır. Bu konumda yer alan öge, cümlede üzerine konuşulan temel konuyu yansıtmaktadır. Mesela *Ali bugün üç saat uyudu* cümlesinde *Ali* (özne) “konuşma konusu”dur ve cümlelerin en başında yer almaktadır. Ancak *Bugün üç saat uyudu Ali* cümlesinde ise, *bugün üç saat* cümlelerin en başında yer almaktadır ve dolayısıyla “konuşma konusu” pozisyonundadır. İki cümleyi mukayese edecek olursak, her iki cümlelerin dil bilimsel ve söz dizimsel açıdan “doğru” olduğunu, ikisi arasındaki temel farkın ise sadece *bildirme perspektifine* dayalı bir söz dizimi olduğunu belirtmek durumundayız. Ayrıca burada konuşma konusu pozisyonundaki öge, diğer öğelere göre daha baskın bir tonla vurgulanmaktadır (bk. Johanson 1990: 237).

6 Johanson, günümüz Türkiye Türkçesi nesir dilinde, “kurallı” (normativ) cümlelerdeki söz dizimini yansıtan ÖNE’den büyük sapmalar olduğunu belirtmektedir: “Fragen der Wortstellung sind deshalb recht intensiver besprochen worden, weil in der modernen türkeitürkischen Prosa eine starke Neigung zu Abweichungen von der strikt regressiven Wortfolge der normativen Syntax sich seit langem bemerkbar macht” (1990: 233).

7 Türkçede “konu” (Thema) ve “yorum” (Rhema) için bk. Johanson 1977: 1191; 1998: 58.

2. Tuvacada Söz Dizimi

Türkçede genelde yaygın olan söz dizimi, özne-nesne-eylem [yüklem] sıralamasıdır ve bu sıralamada yüklem yeri kesinlikle cümlelerin en sonundadır (Johanson 1992a: 255; 1998: 57). Bu özelliğiyle Türkçe, dünyadaki ÖNE dilleri (“regide SOV-Sprachen”)⁸ arasında yer almaktadır. Türk dilleri ailesinin Kuzeydoğu kolu içinde özel bir grup oluşturan *Güney Sibirya Türk Dillerinden* biri olan Tuvacanın söz dizimi, Türkiye Türkçesindekiye oldukça benzemektedir; yani genelde ÖNE sıralaması yaygın olmakla birlikte, bazen bu sıralamanın bozulduğu “serbest söz dizimi” de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre söz diziminde geçerli olan kesin kurallar yoktur; bunun yerine cümledeki öğelerin sıralanışını yalnızca bildirme perspektifinin belirlediği bir söz dizimi hâkimdir. Burada önemli olan, konuşmacının bildirişim açısından “neyi nasıl ve hangi ağırlıkta” vermek istemesi meselesidir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, cümlelerin en başında konuşma konusu, yani üzerine konuşulan temel konu (Thema) bulunur ve bu “konu” konuşmacı tarafından bilinen “eski bir bilgi”dir. Bu konuşma konusunu ise, temel konuyla ilgili yorumları içeren “yeni bilgi” (Rhema) takip etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Tuvacadaki zarf-fiil cümlelerinde ÖNE, NÖE ve NEÖ gibi değişik söz dizimi tipleri görülmektedir.

2.1 ÖNE Söz Dizimi

Tuvaca söz diziminde genelde ÖNE dizilişi daha yaygındır. Kurallı cümlelerde “ortodoks söz dizimi” olarak kabul edilen bu sıralamada, özne cümlelerin en başında (konuşma konusu pozisyonunda), nesnesi ortada, yüklemi ise cümlelerin en sonunda yer almaktadır. Mesela aşağıdaki örneklerde bu ÖNE sıralaması söz konusudur:

(1) *Celbege onu uruğğa xo:rup berip duru.* (Er Ağı:n, Atu.)

‘Celbege onu kıza kızartıverdi.’

(2) *Olar dağ ba:rında tura düştüler.* (Isxakov & Pal’mbox 1961:414, Stu.)

‘Onlar dağ önünde [aniden] durdular.’

2.2 NÖE Söz Dizimi

Aynı şekilde Tuvacada, yaygın olan ÖNE söz diziminin yanında, ikinci temel öge olan nesnenin cümlelerin en başında yer aldığı NÖE dizilişi de vardır. Bu dizilişte, konuşma konusu pozisyonu olan cümlelerin başında nesne ögesi yer almaktadır ve bu öge cümlelerin de konusunu oluşturmaktadır; yani bir anlamda konusallaştırılmıştır. Bu konusallaştırılan ögeyi ise, özne ve yüklem takip etmektedir. Bu söz dizimi tipini, aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür:

(3) *Üş oğlumnuñ iyizin dilgijek çip qağdı, inçanğaş ıglap or men.*
(*Qoyğunaq 1989: 20, Stu.*)

‘Üç oğlumun ikisini tilkicik yedi, onun için ağlıyorum.’

8 Bk. Johanson 1992a: 255.

- (4) *Toduğ men. Meni Xonaq-o:l çemgerip qağdı. (Qonçuğ 1989: 7, Stu.)*
'(Ben) tokum. Beni Xonaq-o:l doyurdu.'
- (5) *Oğluğa xa:n: "Erten men aña:r men. İyaş paşğa e'ı bıjırıp ekel!" de:r.*
'Oğluna Kral "Yarın ben avlanacağım. Ağaç tencerede et pişirip getir!" der.'
(Cağır xa:n, Atu.)

2.3 NEÖ Söz Dizimi

Tuvacada çok nadir olarak karşımıza çıkan bir başka söz dizimi de NEÖ'dir. Bu söz diziminde cümlenin öğeleri, bildirim perspektifinin belirlediği *nesne-eylem [yüklem]-özne* dizilişinde sıralanmaktadır. Bu dizilişe örnek olarak aşağıdaki cümleleri verebiliriz:

- (6) *"Onu ci:r dep bar coru men" dep duru bōr.* (Üdügür, Atu.)
'"Onu yemek için gidiyorum" dedi kurt.'
- (7) *Çädi kämniñ paldiriñgä orta polğan-tur o:ñ qonğan çäri.* (Menges 1959b: 135, Stu.)
'Tam da yedi ırmağın kesiştiği yerdeydi onun oturduğu yer.'

2.4 Yüklemden Sonra Gelen Ögeler

Tuvacada söz dizimi açısından önemli bir konu da, cümlenin bazı öğelerinin yüklemden sonra yer almalarıdır. ÖNE sıralamasından sapma anlamına gelen bu söz diziminde, bazı öğeler, cümlenin doğal sınırı olan yüklemden sonra gelirler ve değişik bir söz dizimsel ilişkiyle cümleye bağlanırlar. Böyle bir bağlantıda dikkat çeken en önemli nokta, yüklemden sonra gelen ögenin bildirişim açısından diğer cümle öğelerine göre daha az "önemli" olarak addedilmesidir. Diğer bir ifadeyle, yüklemden sonra gelen öge, cümlenin anlamı ve bildirişimi açısından ikincil derecede önemlidir ve ilave bir bilgi (ya da bir parantez cümlesi) olarak algılanabilir. Zaten bu ögenin tamamen atılması durumunda da cümlenin aktardığı "temel bilgi" esastan değişmez. Türkiye Türkçesindeki bu tür söz dizimini "arka alan" (Nachfeld) kapsamında değerlendiren Erdal, yüklemden sonra gelen öğelerin ne "tematik" ne de "vurgusal" olduklarını belirtmektedir (1999: 86). Aynı şekilde Schönig de yüklemden sonra gelen öğelerin, söz dizimsel düzlemde temel cümlenin eşit birer birimi olduğunu ve bunların genelde sıfatsal, zarfsal ya da açıklayıcı (appositiv) işlevlerde kullanıldığını dile getirmektedir (1994: 229). Mesela aşağıdaki 8. örnekte sıfat işlevinde, 9. ve 10. örneklerde ise zarf işlevinde kullanılan "arka alan öğeleri"ni görmekteyiz:

- (8) */.../ barsa bir aşğıyaq xo:çun olurar, beş sarığ öşkülüğ.* (Cağır xa:n, Atu.)
'/.../ (Cağır Han) içeri girdiğinde, yaşlı bir karı-koca oturur, beş sarı keçili.'
- (9) *Ğadan Şirmel dep erin çorup duru iy, erteginiñ ertezinde buruñgunuñ murnunda.* (Şirmel, Atu.)
'Ğadan Şirmel adında (bir) adam yaşadı, evvel zaman içinde (kalbur saman içinde).'

(10) *Xa:n attandı, iyi ba:trın edertgeş, xara sağıştıg Xara:t Xa:nını curtu diva.*
(Xara:t xa:n, Atu.)

‘Han yola çıktı, iki kahramanına kendini takip ettirip, kötü düşünceli Hara:t Han’ın yurduna doğru.’

(11) *Bo balı:ğarnı zadar siler ve meşe:?* (Arjı, Atu.)

‘Bu balığınızı satar mısınız bana?’

3. Zarf-Fiil Cümlelerinde Söz Dizimi

Tıpkı temel cümleler⁹ gibi, zarf-fiil cümlelerinin de bir yüklemi vardır ve bu yüklem söz dizimsel olarak bir üst cümleye bağlıdır; yani tek başına bağımsız olarak kullanılamaz. Bu bağlı yüklem, asgari olarak yüklem çekirdeğini oluşturan bir fiil kökü ile bir yüklemleştiriciden (Prädikator) oluşmaktadır; mesela Atu. *gelgeş* (*gel-* [fiil kökü] + *geş* [yüklemleştirici], *alıp* (*al-* [fiil kökü] + *ıp* [yüklemleştirici]). Bunun yanında zarf-fiil cümlelerinin de kendine has özneleri ve nesnelere olabilir ve bunlar belli bir dizilişte karşımıza çıkabilir. Ancak yüklem dışındaki öğeler, temel cümlelerde olduğu gibi, söz dizimsel düzlemde yer almayabilirler; mesela *Kalkıp yüzünü yıkadı* örneğindeki *kalkıp*, bir zarf-fiil cümlesinin asgari yapısını göstermektedir.

Türkçede zarf-fiil cümlelerinin söz dizimi, yani öğelerin sıralanışı esas itibarıyla temel cümlelere oldukça benzemektedir. Bu benzerliğe dikkat çeken Johanson, zarf-fiil cümlelerinin tıpkı temel cümleler gibi başladığını, sürdürüldüğünü, cümledeki unsurların sıralamasında konuşmacıyı sınırlayan birtakım kuralların olmadığını, dolayısıyla konuşmacının ancak yükleme geldiğinde cümlelerin zarf-fiil cümlesi mi yoksa temel cümle mi olacağına karar verdiğini belirtmektedir (Johanson 1991: 103; 1992a: 261). Dolayısıyla zarf-fiil cümlelerinde de çoğunlukla, kurallı cümlelerin söz dizimi olan ÖNE dizilişi vardır. Mesela *Ali eve gelince annesi çarşıya alışverişe gitti* ve *Ayşe mutfakta yemek yaparken babası koltukta uyuyordu* örneklerinde bu tip bir söz dizimi görülmektedir.

Tuvacada zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel yapısı, genel olarak Türkiye Türkçesindeki benzemektedir. Zarf-fiil cümlelerinin, kendine has özneleri, nesnelere ve yüklemli olabilir ve bunlar yüzey yapıda belli bir sıralanışta yer alabilirler. Ve bu sıralanış, yukarıdaki Türkiye Türkçesi örneklerinde de görüldüğü gibi, temel cümlelerdeki söz dizimine oldukça benzemektedir, yani genelde bir ÖNE dizilişi söz konusudur:

(12) [*Dilgijek adıgnın bir gara:n u’şda zoğgaş*] *adıgnın aqsı gudu bir cigir*
ğa:vddar irgin.

[Özne Nesne Eylem (Yüklem)]

‘Tilkicik ayının bir gözünü çıkarınca ayının ağzına bir şeker sokuverdi.’
(Dilgijek, Atu.)

⁹ Burada *temel cümle* terimi, Almancadaki *Matrixsatz* anlamında kullanılmaktadır.

3.1 Zarf-Fiil Cümlelerinde ÖNE Söz Dizimi

Yukarıda değindiğimiz gibi, zarf-fiil cümlelerinde öğelerin sıralanışı tıpkı temel cümlelerde olduğu gibi kesin bir kurala bağlı değildir. Bu sıralamayı ne gramer kuralları, ne de birtakım söz dizimsel ilkeler belirler; bu sıralamayı sadece ve sadece cümledeki *bildirme perspektifi* belirler. Buna göre cümlelerin en başında *konuşma konusu pozisyonu* yer almaktadır ve bu pozisyonda yer alan öge, bildirme perspektifi açısından cümlede üzerine konuşulan ağırlıklı/temel konuyu vermektedir. Gerek standart Tuvacada ve gerekse Altay Tuvacasında zarf-fiil cümlelerinin konuşma konusu pozisyonunda, genelde özne yer alır; bu ögeyi ise nesne ve yüklem takip eder. Örnek cümleler:

(12) *Aşğıyaaq gorgup o:l aşğıyaqda sa:dadıp duru.* (Par Şo:qar, Atu.)

‘İhtiyar korkup (korktu ve) oğlan ihtiyarı sakinleştirdi.’

(13) *Aşğıyaaq tınun be:rnen gorgup muñ xo:r cılgızın xä:räldäp bodanıp bodanıp* “Cä:, ganca:rıl - oğlum bereyim” *dep duru.* (Muñ xo:r, Atu.)

‘İhtiyar adam canını vermektan korktu, bin renkli yilkısını (da) çok sevdi, düşünüp taşındı ve sonunda “Ne yapılabilir ki! Oğlum vereyim!” dedi.’

(14) *A’dım çitkeş, çadağ qaldım.* (Isxakov & Pal’mbax 1961: 332, Stu.)

‘Atım kaybolunca yaya kaldım.’

3.2 Zarf-Fiil Cümlelerinde NEÖ Söz Dizimi

Zarf-fiil cümlelerinde yaygın söz dizimi olan ÖNE, tıpkı temel cümlelerde olduğu gibi, yine bildirişim perspektifine bağlı olarak değışir ve karşımıza NEÖ dizilişii olarak da çıkabilir; yani zarf-fiil cümlesinin öğeleri, nesne-eylem (yüklem)-özne biçiminde sıralanabilir. Böyle bir sıralanışta zarf-fiil cümlesi topyekün olarak konuşma konusu pozisyonuna kaydırılmış (Topikalisierung) ve böylece zarf-fiil cümlesinin belirteç işlevi daha baskın bir biçimde vurgulanmıştır.¹⁰ Örnek cümleler:

(15) *Geje:zinde camp gelgeş o:l gurjağınğa da uluğ cive a:ytbas irgin.* (Luzut, Atu.)

‘Geceleyn dönüp gelince oğlan karısına da fazla bir şey anlatmadı.’

(16) “*Oy, bo ırdan cünü gılır?*” *dep iyezi baza la o:ldu eddep xap duru.* (Arji, Atu.)

‘A, bu köpekten ne yapılır?’ deyip annesi tekrar oğlanı patakladı.’

(17) *Se:ñ çorup olurarınıñ körgestin men üne berdim.* (Şamina 1987: 90, Stu.)

‘Senin gelmekte olduğunu görür görmez ben hemen dışarı çıktım.’

(18) *Biçi: uruğ ıglap turarın dınna:ştın men aña çede berdim.* (Şamina 1987: 90, Stu.)

¹⁰ Özne hariç zarf-fiil cümlelerinin topyekün konuşma konusu pozisyonuna kaydırıldığı bir söz dizimi, Türkiye Türkçesindeki zarf-fiil cümlelerinde de görülmektedir, mesela *Yeni bir kahveye girip oturduğunda Galip aynı iymserlikle kendi durumunu gözden geçirebildi* (Pamuk 1991: 206).

‘Küçük çocuğun ağladığını duyar duymaz ben hemen oraya koştum.’

Altay Tuvacasında -GAş ekiyle kurulan bir zarf-fiil cümlesi, topyekün olarak konuşma konusu pozisyonuna kaydırılıyor ve bu zarf-fiil cümlesinin öznesi de yükleminden sonra geliyorsa, o zaman zarf-fiil cümlesi “geçmiş zaman” ifadesiyle temel cümlelerin baskın bir belirteci olarak işlev görmektedir. Hâlbuki Altay Tuvacasında -GAş zarf-fiil eki, her zaman (örneğin aralarında belirteç işlevi olmayan zarf-fiil cümlelerinin birbirine ulanmasıyla oluşan “*periyodik zincirleme cümleler*”de¹¹) böyle baskın bir belirteç işlevinde kullanılmaz. Aşağıdaki örnekte -GAş zarf-fiil ekinin hâkim zarf işlevi açıkça görülmektedir:

(19) *Nä:rin gılğaş xa:n oğluğa: “Cä, oğlum, ... üş erten a’t celiğe ot gıvsıp ber!” de:r.* (Çağır xa:n, Atu.)

‘Şenliğini yaptıktan sonra Han, “Evet oğlum, ... üç sabah at yelesinde (benim için) ateş yakiver!” der.’

4. Zarf-Fiil Cümlelerinin Söz Dizimsel Konumu

Zarf-fiil cümleleri, tipolojik özellikleri itibarıyla temel cümlelere oldukça benzemektedir (Johanson 1991: 102). Bu benzerlik, özellikle cümle kuruluşu ve örgüsü, öğelerin dizilişi ve kendi aralarındaki bağlantıları, öğelerin söz dizimsel düzlemde üstlendikleri işlevler gibi değişik özelliklere dayanmaktadır. Bu anlamda iki cümle tipi arasındaki temel fark, yüklemelerinin yapısıdır; yani zarf-fiil cümlesinin yüklemi söz dizimsel açıdan bir üst cümleye bağlı olduğu hâlde, temel cümle yüklemi bağımsızdır ve tek başına kullanıma girebilir. Mesela Atu. *Me:η gadinum mo:η adın dınna:ş muncap gädğırıp duru* ‘Benim kadını onun adını duyduktan sonra öylece güldü.’ örneğinde de görüldüğü gibi, zarf-fiil cümlesinin söz dizimi tıpkı temel cümlelerdeki söz dizimiyle aynıdır; yani sadece zarf-fiil cümlelerine özgü söz dizimsel kurallar yoktur. Hâlbuki Hint-Avrupa dillerinin bazılarında (mesela Almancada), yan cümle kategorisinde değerlendirilen zarf-fiil cümlelerinin yüklemi, mutlaka cümlelerin sonunda yer almaktadır.¹²

Zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel pozisyonu, yani bağlı oldukları üst/temel cümlelere göre konumlanması, bu cümlelerinin söz dizimsel analizinde ve yorumlanışında önemli olan bir başka noktadır. Türkçede “sola dallanan söz dizimsel bir yapı” söz konusu olduğundan, bağlı öge (Rectum) bağlı olduğu üst cümlelerin (Regens) önünde yer alır (bkz. Johanson 1991: 99; 1992a: 254-255). Buna göre Türkçede zarf-fiil cümleleri, “normal” söz dizimsel bir düzlemde bağlı oldukları üst cümlelerin (ya da temel cümlelerin) önünde konumlanır. Tuvacada da geçerli olan bu söz dizimsel yapıya göre, zarf-fiil cümleleri genelde temel cümlelerin önünde (ön alanda) yer alırlar. Ancak zarf-fiil cümleleri, yine bildirim perspektifine bağlı olarak, bazen temel cümlelerin ortasında (orta alanda) ya da arkasında (arka alanda) konumlanmış olabilir.

11 Johanson bu tip cümleler için “periodische Kettensätze” terimini kullanmaktadır (1992b).

12 Almanca *Ich kann heute nicht in die Schule gehen, weil ich krank bin* (Hasta olduğum için bugün okula gidemiyorum) örneğinde de görüldüğü gibi, zarf-fiil cümlesinin yüklemi (*bin*) cümlelerin en sonunda yer almaktadır.

4.1 Ön Alan Zarf-Fiil Cümleleri

Türkçenin “sola dallanan” söz dizimsel yapısına göre, bağlı olan ögenin bağlı olduğu üst cümlelerin önünde yer aldığını yukarıda belirtmiştik. Dolayısıyla söz dizimsel yapıları gereği zarf-fiil cümleleri, kurallı cümlelerdeki “ortodoks söz dizimi”nde, temel cümlelerin önünde (Vorfeld) konumlanır.¹³ Bu konumlanış sonucunda, zarf-fiil cümlesi bütünüyle temel cümlelerin başında yer alan *konuşma konusu* pozisyonuna kaydırılmış ve böylece temel cümle içinde konusallaştırılmıştır (Topikalisierung). Bu konusallaştırılan öge, daha önce de değindiğimiz gibi, diğer öğelere göre daha baskın bir tonla vurgulanmaktadır (bk. Engel 1970: 88). Mesela aşağıdaki örnekte ikinci cümlelerin en başında yer alan *gelgeş*, söz dizimsel açıdan bir *ön alan zarf-fiil cümlesidir* ve temel cümlelerin konuşma konusu pozisyonuna kaydırılmıştır:

- (20) *Geje bir ay xünnüñ gereldig ca:ğay xelin gelir. Gelgeş oju:nuñ gıdı:ñğa oluraym de:je şivegey xadapdar.* (Deptegen, Atu.)

‘Geceleyin ay ve güneş gibi parlak güzel bir gelin gelir. Gelince/geldikten sonra ocağın kenarına oturmak istediğinde (ona) biz batar.’

Aynı şekilde aşağıdaki örneklerde de, yine zarf-fiil cümlelerinin tümünden *ön alana* kaydırılması söz konusudur. Ayrıca bu tür zarf-fiil cümleleri de belli bir tonla vurgulanmaktadır:

- (21) *Üñgeley üñgeley üye cüzü göjüp duru.* (İyizi, Atu.)

‘Sürüne sürüne bütün eklem yerleri nasırlaştı.’

- (22) *Girip gelse ögde tın da coq irgin.* (Deptegen, Atu.)

‘İçeri girdiğinde evde hiçbir canlı yokmuş.’

4.2 Arka Alan Zarf-Fiil Cümleleri

Bazı durumlarda zarf-fiil cümleleri, temel cümlelerin önünde değil, başka bir pozisyonda karşımıza çıkabilir. Mesela aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, zarf-fiil cümlesi, yine bildirim perspektifinin etkisiyle temel cümle yükleminden sonra (Nachfeld) gelmektedir; yani burada bir “arka alan” zarf-fiil cümlesi söz konusudur.¹⁴ Böyle bir söz dizimsel yapıda, zarf-fiil cümlesinin tamamı, temel cümlelerin doğal sınırı olan yüklemden sonra gelmekte ve temel cümledeki bildirim perspektifi açısından “odaksızlaşmaktadır” (Entfokussierung). Bu odaksızlaşmaya paralel olarak “arka alan” zarf-fiil cümleleri, “ön alan” zarf-fiil cümlelerinin aksine kesinlikle vurgulanmaz:

- (23) *Incañgıta amdı: tas tarañgay sura:r irgin “Oy, ağa ağa, tınıñ ğayda’l?” dep* (Şaralday, Atu.)

‘Bu esnada o dazlak sordu “Hey birader, birader, canın nerede?” diye.’

- (24) *Uluğ xem cayt de:ş bada darıp duru, iyi o:ldu alğaş.* (İyizi, Atu.)

¹³ Türkçedeki “ortodoks söz dizimi” hakkında bk. Johanson 1991: 102.

¹⁴ Türkiye Türkçesinde arka alanda (Nachfeld) yer alan öğelerin analizi ve betimlenmesi hakkında bk. Erdal 1999; Aydemir 1997; Aydemir 2005.

- ‘Büyük ırmağın suyu tekrar yükselip aktı, iki oğlanı alıp/alarak.’
- (25) *Doynu Xara xo:çunnuñ arnı gösdü:r bir dıdıq gılıp ber, cer aldınan gazıp olurğaş.* (Arjı, Atu.)
- ‘Doynu Hara adlı yaşlı kadının yüzünü gösterecek bir delik açiver, yer altından kazarak.’
- (26) *Aşşaq am parğan-tur, ol çädi pörünü alır tä:ş.* (Menges 1959b: 135, Stu.)
- ‘Yaşlı adam şimdi gitti, o yedi kurdu almak için.’

4.3 Orta Alan Zarf-Fiil Cümleleri

Bazı zarf-fiil cümleleri de, söz dizimsel düzlemde temel cümlelerin ortasında (Mittelfeld) yer almaktadır. Böyle bir dizilişte, zarf-fiil cümlesi temel cümlelerin doğal sınırları içinde kalır, yani temel cümle yükleminden önce gelir. Bu tür zarf-fiil cümleleri, bağlı oldukları temel cümleye söz dizimsel yapıları gereği iyice entegre olmuş durumdadır, yani temel cümleyle olan söz dizimsel bütünleşmeleri daha kuvvetlidir.¹⁵ Gerek standart Tuvacada gerekse Altay Tuvacasında, çok sık olmamakla birlikte bu tür “orta alan” zarf-fiil cümleleri görülmektedir. Örnekler:

- (27) *Ol nomnu uduğije nomçudum.* (Şamina 1987: 23, Stu.)
- ‘O kitabı uyuyuncaya kadar okudum.’
- (28) *Am onu dağın ge:p girernen ne murun ölürer xerek.* (İyizi, Atu.)
- ‘Şimdi onu, yeniden gelip (içeri) girmeden önce, öldürmek gerekir.’

5. Sonuç

Yukarıdaki irdelemeler açıkça gösteriyor ki, Tuvacada zarf-fiil cümlelerinin söz dizimi temel cümlelerininkine oldukça benzemektedir. Her iki cümle tipinde de öğelerin sıralanışı, birtakım kesin kurallara bağlı değildir; zira öğelerin sıralanışını bütün Türk dillerinde olduğu gibi Tuvacada da sadece *bildirim perspektifi* belirlemektedir. Bu perspektife göre, cümledeki öğelerin dizilişi bildirişim değerine göre şekillenir. Cümlelerin en başında *konuşma konusu pozisyonu* (Topikstelle) yer alır. Bu pozisyondaki öge, cümlelerin esas konusunu, yani üzerine konuşulan temel konuyu verir. Gerek temel cümlelerde gerekse zarf-fiil cümlelerinde yaygın olan söz dizimi ÖNE’dir, yani özne-nesne-eylem [yüklem] biçimindeki diziliştir. Yaygın olan bu söz diziminden belli durumlarda ve bildirme perspektifinin etkisiyle bazı sapmalar olur ki, bu da literatürde “devrik cümle” olarak nitelendirilmektedir.

Zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel betimlemesi yapılırken, dikkate alınması gereken bir başka konu da, bu cümlelerin temel cümlelere göre aldıkları söz dizimsel konumlarıdır. Bu makalede açıkça ortaya koyulduğu gibi, zarf-fiil cümleleri bağlı birimler olduklarından, genelde temel cümlelerin önünde (ön alanda) yer alırlar. Ancak temel cümlelerin önünde konumlanmamış olan zarf-fiil cümleleri de vardır ki,

¹⁵ Türkiye Türkçesinde “orta alan” zarf-fiil cümlelerinin söz dizimsel analizi için bk. Aydemir 2005.

bu tip cümlelerin bir kısmı temel cümlenin ortasında (orta alanda), bir kısmı ise temel cümle yükleminden sonra (arka alanda) yer almaktadır. Böyle bir konumlanışı da, yine bildirim perspektifi belirlemektedir.

Kaynakça

- Abraham, Werner (1994), “Fokusgrammatik und Indefinitheit”, B. Haftka (Haz.) *Was determiniert Wortstellungsvariation? Studien zu einem Interaktionsfeld von Grammatik, Pragmatik und Sprachtypologie*, Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 237-245.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (1997), “Altay Tuvacasında Ulaş Cümlelerinin İlkeyleyenlerine Göre Tipolojik Bir Analizi”, K. İmer - N. E. Uzun (Haz.), *VIII. Uluslararası Türk Dilbilim Konferansı Bildirileri*, 7-9 Ağustos 1996, s. 99-108.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2005), “Zur Wortstellung in Konverbialsätzen im Türkeitürkischen”, (23-26 Temmuz 2005 tarihleri arasında Frankfurt Üniversitesinde düzenlenen 6. Alman Türkologlar Konferansı”nda sunulan bildiri, baskıda).
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2009), “Altay Tuvaları – Altaylar”da Unutulmuş Bir Türk Halkı”, *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* Kış/48, s. 1-12.
- Engel, Ulrich (1970), “Regeln zur Wortstellung”, *Forschungsberichte des Instituts für deutsche Sprache* 5, Mannheim, s. 3-148.
- Erdal, Marcel (1999), “Das Nachfeld im Türkischen und im Deutschen”, L. Johanson - J. Rehbein (Haz.), *Türkisch und Deutsch im Vergleich*, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 53-94.
- Isxakov, F. G. & Pal”mbax, A. A. (1961), *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*, Moskva.
- Menges, Karl Heinz (1959a), “Das Sojonische und Karagassische”, J. Deny (Haz.) *PhTF I*, s. 640-670.
- Menges, Karl Heinz (1959b), “Die türkischen Sprachen Süd-Sibiriens III, Tuba (Sojon und Karagas) 2”, *Central Asiatic Journal* 5, s. 97-150.
- Johanson, Lars (1977), “Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Suppl. 3, 2 (1977), 1186-1203.
- Johanson, Lars (1990), “Studien zur türkeitürkischen Grammatik”, G. Hazai (Haz.) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft I*, Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 146-301.
- Johanson, Lars (1991), “Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, s. 98-110.

- Johanson, Lars (1992a), *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Frankfurt. (=Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.).
- Johanson, Lars (1992b) "Periodische Kettensätze im Türkischen", *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 80, s. 201-211.
- Johanson, Lars (1996), "Funktionen syndetischer Gerundien im Türkischen", *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Ankara 26.9.-3.10.1988. Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 95-101.
- Johanson, Lars (1998), "The structure of Turkic", L. Johanson und É. Á. Csató (Haz.) *The Turkic languages*, London, New York: Routledge, s. 30-66.
- Qonçuğ = *Azanın Biçe:zi Qonçuğ*, Roman, Kızıl 1989.
- Qoyğunaq = *Qoyğunaq, Dirig Amitannar Duğayında To:ldar*, Kızıl 1989.
- Pamuk, Orhan (1991), *Kara Kitap*, İstanbul: Can Yayınları.
- Şamina, Lyudmila A. (1987), *Vremenie polipredikativnye konstrukcii tuvinskogo jazyka*. Novosibirsk.
- Schönig, Claus (1994), "Prädikatslose Sätze und postprädikatische Segmente im *Babur-name* (Haidarabad-Kodex)", *Journal of Turkology* Vol. 2 No: 2, Szeged, s. 225-244.
- Taube, Erika (1996), "Zur gegenwärtigen Situation der Tuwiner im westmongolischen Altai", A. Berta - B. Brendemoen - C. Schönig (Haz.) *Symbolae Turcologicae. Gedenkschrift für Lars Johanson zum 60. Geburtstag*, Istanbul, Uppsala, s. 213-226.